

Ivan Platovnjak

Kristjani smemo žalovati!: spodbuda za pastoralo žalujočih

Christians are allowed to grieve! Encouragement for the Pastoral Care of the Bereaved

Povzetek: Avtor se zadnjih deset let posveča žalujočim in tako odkriva mnoge stiske kristjanov, ker ne smejo žalovati tako, kakor čutijo v sebi. Ugotavlja, da se znotraj Katoliške cerkve žal njihova pastorala omeji zgolj na pogrebne obrede. Šele v učenju papeža Frančiška najdemo več spodbud za prenovu te pastore, ki bo bolj celostno odgovarjala na potrebe žalujočih. V prvem poglavju predstavi avtor duhovno pomoč Katoliške cerkve, ki jo nudi s krščanskim pogrebnim obredom. Nato prikaže različne stiske, ki jih doživljajo žalujoči kristjani, ker ne zmorejo biti takoj potolaženi zaradi vere v Kristusovo vstajenje in večno življenje rajnih v njem. Na koncu pa pokaže temeljne smernice pastore žalujočih, ki jih lahko najdemo v učenju papeža Frančiška. V sklepu poudari, kako pomembno je, da se oblikuje nova pastoral, ki bo podpirala srca žalujočih in bo zmožna ustvarjati varen prostor, ki ga ti še posebej potrebujejo, a ga tako težko najdejo.

Ključne besede: katoliška Cerkev, krščanstvo, žalovanje, pastoral, žalujočih, pogrebni obred, papež Frančišek, Amoris laetitia, stiske in potrebe žalujočih

Abstract: The author has been working for the past ten years with the bereaved, and in this way, he has discovered the many hardships of Christians because they are not allowed to grieve in the way they feel within themselves. He notes that within the Catholic Church, the pastoral care of the bereaved is unfortunately limited to funeral services. It is only in the teaching of Pope Francis that we find more encouragement for a renewal of a form of pastoral care that will respond more integrally to the needs of the bereaved. In the first chapter, the author reviews the spiritual assistance offered by the Catholic Church through the Christian funeral rite. He then illustrates the various forms of distress experienced by grieving Christians who are unable to be immediately comforted by their faith in the resurrection of Christ and the eternal life of the dead in him. Finally, he shows the fundamental guidelines for the pastoral care of the bereaved, which can be found in the teaching of Pope Francis. He concludes

by stressing the importance of creating a new pastoral approach to the bereaved that supports the bereaved in an integrated way and is able to create the safe space that is so badly needed but difficult to find.

Keywords: Catholic Church, Christianity, Grieving, Pastoral Care of the Bereaved, Funeral Rite, Amoris Laetitia, Pope Francis, Needs and Hardships of the Bereaved

1. Uvod¹

Deset let se v svojem pastoralnem delovanju v Ignacijem domu duhovnosti v Ljubljani kot duhovnik in jezuit posvečam tudi žalujočim (Platovnjak 2019, 144–146). Čeprav sem bil predtem kot škofijski duhovnik na različnih župnijah in imel veliko pogrebov, sem se zelo malo zavedal, kaj mnogi doživljajo ob smrti ljubljene osebe, pri slovesu od nje, ob pogrebu in prve mesece po njem, nekateri tudi po več let. Bil sem z žalujočimi, toda nisem jih slišal in zaznal vso neizmernost bolečine, ki so jo doživljali tudi zato, ker pogosto niso bili slišani in sprejeti v njej. Ko sem jih zadnja leta vedno bolj celostno poslušal, sem spoznal, da mnogi doživljajo stiske, ker se od njih pričakuje, da kot kristjani, ki verujejo v Kristusovo vstajenje in posmrtno življenje, ne smejo žalovati. Seveda to ne velja ob smrti, ob pogrebu in prvi mesec po njem. Toda potem, tako se mnogim zdi, bi že morali zaživeti, kakor da se ni nič zgodilo. Če še kdo kar dalje žaluje, ga marsikdaj drugi kristjani čudno gledajo. Prav tako mnogi doživljajo, da duhovniki in verniki, s katerimi so pri sveti maši ali v različnih župnijskih skupinah, ne najdejo več časa zanje, da bi jim prisluhnili in dali možnost, da izrazijo vsa svoja različna občutja in misli. Pogosto jim bolečino žalovanja pomnožuje dejstvo, da nimajo nikogar, s komer bi lahko delili, kar nosijo v sebi, ne da bi imeli občutek, da tega človeka bremenijo ali pa da je brez globokega in pristnega sočutja z njimi. Počutijo se podobno kakor bolnik iz Betesde, ki ni imel nobenega človeka, da bi ga dal v kopel (Jn 5,7), ali pa kakor gobavci, ki so se jih vsi izogibali (Lk 5,12-16; 4 Mz 5,1).

Kaj naredi oziroma kaj lahko naredi Cerkev v svojem pastoralnem delovanju za žalujoče, da bi bilo čim manj tistih, ki bodo doživljali takšne ali podobne stiske? Kaj lahko stori vsak kristjan, da bodo žalujoči dobili takšno pomoč, ki jo potrebujejo?

Čeprav je kar precej cerkvenih dokumentov, ki se posvečajo laikom, družini, trpečim in bolnim, je tema o žalovanju tabu tudi zanje. Prvi cerkveni dokument,² ki o tem spregovori vsaj v nekaj točkah, je posinodalna spodbuda papeža Frančiška

¹ Prispevek je nastal v okviru raziskovalnega programa „Etično-religiozni temelji in perspektive družbe ter religiologija v kontekstu sodobne edukacije in nasilje“ (P6-0269), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije (ARRS).

² Pri tem mislimo na dokumente, ki so jih izdali papeži ali pa vatikanske ustanove. Med zbirko Cerkveni dokumenti imamo namreč v Sloveniji tudi prevod Direktorij družinske pastorale za Cerkev v Italiji (1997, 124–125), ki se v dveh točkah posveča vprašanju vdovstva in njegove pastorale.

Radost ljubezni (2016, 253–258).³ Med pastoralnimi smernicami, ki jih daje papež Frančišek, da bi razvili nove metode spremljanja zakoncev in družin na podlagi sinodalnih razprav, spregovori na koncu še o pastoralni žalujočih pod naslovom „Ko družino prizadene smrt“: »Včasih družino prizadene smrt ljubljene osebe. Tedaj moramo ponuditi luč vere in spremljati družine, ki v teh trenutkih trpijo. Ko bi zapustili družino takrat, ko jo je prizadela smrt, bi to bilo veliko pomanjkanje usmiljenja in bi pomenilo, da smo zamudili veliko pastoralno priložnost. Taka drža nam lahko zapre vrata za vsako drugo možnost evangelizacije.« (253)

S tem papež postavi pastoralno žalujočih tako rekoč na prvo mesto, saj jasno pove: če zamudimo to veliko priložnost, ko je družina v stiski zaradi smrti ljubljene osebe, se nam tako zaprejo vrata »za vsako drugo možnost evangelizacije«. Neverjeten uvid in spodbuda, da premislimo svoje pastoralno delovanje za žalujoče.⁴

V tem članku želimo pokazati, kako tudi kristjani, ki osebno in skupaj verujemo v vstajenje mrtvih in njihovo večno življenje, smemo žalovati kakor vsak človek na telesni, čustveni, miselni, socialni in na duhovni ravni. Vera ne odvzame procesa žalovanja, lahko pa pomaga, da nas žalost ne zaduši, ampak se postopoma spreminja v upanje, ki ga podarja vstali Kristus.

2. Pomoč katoliške Cerkve žalujočim s krščanskim pogrebnim obredom

Kristjani vsako nedeljo in ob slovesnih praznikih pri obhajanju svete maše izpovedujemo v nicejsko-carigrajski veroizpovedi: »Pričakujem vstajenje mrtvih in življenje v prihodnjem veku.« Tako ozaveščamo, da naše stalno bivališče ni tukaj na zemlji, temveč v nebesih, in da je smrt sestavni del našega življenjskega potovanja v večno združitve s troedinim Bogom v občestvu z vsemi svetimi brati in sestrami (Flp 3,12-21). Izpovedujemo tudi vero v Jezusa Kristusa, ki je postal pravi človek, da bi delil z nami vso pot našega življenja. S svojim življenjem in delovanjem, s trpljenjem, smrtjo in vstajenjem nas je odrešil sužnosti zla, greha in smrti. Kdor vanj veruje in je prerojen po zakramentu krsta v novo življenje v Kristusu, okrepljen z drugimi zakramenti in se trudi živeti v duhu evangelija, je po njem deležen njegovega odrešenja in večnega življenja. Ustanovil je Cerkev, občestvo njegovih bratov in sester, da bi bil po njej lahko z vsakim človekom od začetka do konca življenja na zemlji in vso večnost. Zato Cerkev od vsega začetka zagotavlja Kristuso-

³ Tej temi je leto prej posvetil eno od svojih katehez med splošno sredino avdienco 17. junija 2015 (Frančišek 2015).

⁴ Ko začne papež Frančišek (2016) v 199. točki Radosti ljubezni razlagati nove pastoralne metode, ki so jih spodbudile sinodalne razprave, pove, da jih bo orisal na splošno. Nato pa nadaljuje: »Naloga različnih občestev je, da izdelajo predloge, ki bodo učinkovitejši in močnejše usmerjeni v prakso.« (tč. 199) Vsekakor doslej v Cerkvi na Slovenskem ni bilo kakega vidnega odziva, tudi v posodobljenem besedilu pastoralnih smernic o krščanskem pogrebu leta 2019 ne (SŠK 2019). Temeljna skrb je spoštovanje do teles umrlih ter problematika žarnih pokopov in raztrosa pepela, ne pa, kako čimbolj celostno pomagati žalujočim. Iste poudarke najdemo tudi v pastirskem pismu o krščanskem pogrebu leta 2016 po sprejetju prvega besedila omenjenih pastoralnih smernic (SŠK 2016).

vo odrešensko bližino in pomoč tudi umirajočim in njihovim svojcem ter pokojne pospremi na poti v večno življenje (SŠK 2016).

Pogrebno bogoslužje, ki ga Cerkev zagotavlja, »ni samo izročitev telesa rajnega v kraj zadnjega počitka, v pričakovanju vstajenja od mrtvih, ampak je namenjeno tudi tolažbi svojcev in krščanske skupnosti ter izraža krščansko upanje v večno življenje« (SŠK 2019, 4). Žalujoče tolaži z izbrano božjo besedo, ki je »še posebno pomembna in ozdravljajoča v soočanju s smrtjo in s slovesom od naših najdražjih« (Krajnc 2010, 395), ter z evharistično zahvalno in pravno daritvijo. Zakramentalno ponavzočenje Kristusove smrti in vstajenja, v katerega je pokojni veroval in v katerem sedaj živi in bo vstal poslednji dan, je pravzaprav središče krščanskega pogreba (*Krščanski pogreb* 2006, 1 [poprejšnja navodila]).

Krščanski pogrebni obred zelo jasno izraža velikonočno naravo krščanske smrti (KKC, tč. 1684; Roszak 2016, 215). Vključuje branje božje besede, obhajanje evharistije in obrede (vigilijo, slovo od doma ali vežice, sprevod in ob grobu) z molitvami in mnogimi simboli. Tako kristjani izpovedujemo vero v Kristusovo velikonočno skrivnost, svoje upanje v večno življenje, izkazujemo dolžno spoštovanje telesom rajnih, ki so bila svetišče Svetega Duha, in smo deležni tolažbe po Svetem Duhu Tolažniku. »Da ne bi posamezni obredi izzveneli zgolj s pogledom na večnost, čeprav je to temeljni poudarek slehernega pogrebnega obreda, so v obrede vključene tudi zahvale Bogu za vse tisto, kar je pokojnik dobrega storil za družino, za župnijo in za družbo.« (Krajnc 2010, 410)

Cerkev s pogrebnim obredom priporoča umrle božji usmiljeni ljubezni in prosi za odpuščanje njihovih grehov. S praznovanjem evharistične daritve potrjuje in izraža združitev Cerkve na zemlji z nebeško Cerkvijo v velikem občestvu svetih bratov in sester. Čeprav so mrtvi ločeni od živih, so še vedno eno s skupnostjo vernikov na zemlji in so deležni sadov njihovih molitev in prošenj. S tem obredom kristjani sprejememo ločitev in pokojne izročimo Bogu. Tako priznavamo duhovno vez, ki še obstaja med živimi in mrtvimi, in izpovedujemo vero, da bodo vsi vstali in se zbrali v novih nebesih in na novi zemlji, kjer smrti ne bo več (*Krščanski pogreb* 2006, 1 [poprejšnja navodila]). Smrt ni konec, temveč samo pretrga vezi, ki so bile stekane v življenju. Odnosi se ne uničijo, temveč samo spremenijo, kakor se tudi življenje ne uniči, temveč le spremeni (Osredkar 2020, 83–86). Z obhajanjem evharistije se tako skupnost vernih, zlasti pa pokojnikova družina, »uči živeti v občestvu s tistim, »ki je zaspal v Gospodu«, ko v svetem obhajilu prejme telo Jezusa Kristusa, čigar živi ud je rajni, in ko moli nato zanj in z njim (KKC, tč. 1689)« (Krajnc 2010, 396).

Kristjani z obhajanjem pogrebnega obreda častimo Boga, ga slavimo in se mu zahvaljujemo za dar življenja, ki je bilo podarjeno pokojnemu in se zdaj vrača k njemu, ki je njegov Stvarnik in izvor ter upanje vseh vanj verujočih. Hkrati pa se k njemu obračamo s prošnjami, da podari pokojnemu, kar zdaj najbolj potrebuje, in vsem žalujočim tolažbo, ki jo more samo on podariti (*Krščanski pogreb* 2006, 8; 10–11).

Pogrebni obred se pogosto končuje z obredom pri grobu, če je bila sveta maša predtem. Izročitev pokojnega v grob je zagotovo najtežji trenutek za njegove svoj-

ce, zato Cerkev v tem trenutku poskrbi za izbrane besede upanja in tolažbe. Voditelj blagoslovi grob z blagoslovljeno vodo in z molitvijo. Tolažeče je zavedanje, da biti izročen v blagoslovljen grob pomeni, biti izročen Gospodu in mu vzdikati: »Oče, v tvoje roke izročam svojo dušo!« (Ps 31,6a; Lk 23,46) Krščanski pokop je izročanje pokojnika po Kristusu v Stvarnikov in Očetov objem (SŠK 2019, 3; Krajnc 2010, 398–399). Voditelj sklne obred s sklepno molitvijo, s katero pokojnega priporoči Bogu in prosi, »naj Bog pokojnika pridruži svojemu kraljestvu, žalujoče pa potolaži z upanjem na ponovno snidenje s pokojnikom v nebeški slavi« (Krajnc 2010, 400).

Še posebno je za vse sorodnike pokojnega težak čas takoj po smrti ljubljene osebe. Pogosto je zelo odvisen od načina nastopa smrti, toda zagotovo je vedno bolj ali manj poln zmede, žalosti, srčne bolečine ter različnih drugih čustev in mnogoterih nasprotujočih si misli. Zato se v pogrebni obred vključuje tudi možnost vigilijs, bedenja ob pokojnem (*Krščanski pogreb* 2006, 45–53), ki omogoča čas spominjanja in ubesedenja njegovega življenja. Zgodbe o njem omogočajo žalujočim govoriti o pokojniku v preteklem času. Tako začnejo ločevati spomine od sedanje resničnosti. S tem želi Cerkev nežno spremljati žalujoče v njihovem soočenju z dejstvom smrti in v hromeči žalosti zaradi tega (Larson-Miller 1993, 273).

Cerkev se zaveda pomembnosti tega časa za svojce pokojnih in celotne krščanske skupnosti, zato spodbuja duhovnika, naj se »skrbno in ljubeznivo ozira ne le na osebo vsakega rajnega in na okoliščine njegove smrti, ampak tudi na njegove domače, na njihovo žalost in na potrebe njihovega krščanskega življenja« (*Krščanski pogreb* 2006, 18 [poprejšnja navodila]). Potrebnost posebne pozornosti do žalujočih poudarjajo tudi slovenski škofje v pastoralnih smernicah (SŠK 2019, 9): »Ob smrti naj duhovniki ali drugi pastoralni sodelavci tolažijo svojce s spominjanjem na rajnega; ob pogovoru za pogrebni obred pa naj duhovnik povabi žalujoče svojce k prejemu zakramenta svete spovedi in evharistije, saj sta to zakramenta tolažbe.«

Vsekakor je vidna v pogrebni obredu velika pozornost do žalujočih. Toda omejena je samo na čas slovesa od pokojnega in na pogreb. Navadno se potem obhaja osmi dan po pogrebu sveta maša za pokojne in prav tako trideseti dan. S tem pa se tako rekoč konča navadno pastoralno delo Cerkve z žalujočimi. Naprej morajo sami.

3. Stiske žalujočih kristjanov

Zagotovo so kristjanom, ki so zaradi smrti izgubili svoje drage, v veliko pomoč vera in obredi ob pogrebu, ki jim jih zagotavlja Cerkev. To so potrdile izpovedi mnogih žalujočih, ki sem jih spremljal. Pozitivni vpliv vere kot vir sprejemanja, okrevanja in rasti izpričujejo marsikateri raziskave, ki so narejene na tem področju (Pargament in Raiya 2007; Reynolds 2017).

Vsak kristjan zmore bolj ali manj verjeti v Kristusovo vstajenje in v večno življenje v njem. Toda tudi tisti, ki globoko in trdno verujejo, da so njihovi pokojni po

smrti združeni s Kristusom in so srečni v objemu večne ljubezni troedinega Boga, doživljajo težke stiske. V sebi namreč čutijo razklanost med vero v vse, kar jim govorijo, in njihovo neizmerno željo, da bi bili pokojni z njimi še vedno fizično navzoči. To bolečino zelo dobro prikaže srečanje med Marto, ki ji je umrl brat Lazar, in Jezusom. Ko pride po njegovi smrti v Betanijo, ga Marta pozdravi s tako rekoč obtožbo: »Gospod, ko bi bil ti tukaj, bi moj brat ne umrl.« (Jn 11,21) Ko ji odgovori, da bo Lazar znova vstal, mu pravi: »Vem, da bo vstal ob vstajenju poslednji dan.« (24). V tem odgovoru lahko zaslutimo tudi besede in občutja, ki niso bila izgovorjena, toda nosila jih je v svoji notranjosti: »Vem, da bo spet vstal, a ti bi lahko preprečil vse to, ker si zares želim, da bi bil živ in bi bil zdaj fizično prisoten!« (Larson-Miller 1993, 270)

Podobno kakor je Marta nosila v sebi razočaranje in napetost med vero v vstajenje in željo, da bi bil Lazar še vedno ob njej, čutijo tudi mnogi verni kristjani. Mnogi se ob tem sprašujejo, kaj je narobe z njihovo vero. Kako je mogoče, da to čutijo, čeprav so vedno trdno verovali v Kristusa in v radost življenja z njim po smrti in da pomeni smrt le izselitev iz telesa in priselitev h Gospodu (2 Kor 5,8). Ko so bili drugi v dvomih, so jih znali zelo dobro spodbuditi in jim pomagati verovati, toda zdaj so povsem nemočni, skoraj obupani. Mnogi si ne upajo tega povedati na glas in stopiti na pot postopnega sprejemanja nove resničnosti, saj se bojijo, kaj bodo drugi rekli. Žal je strah upravičen. Pri svojem spremljanju žalujočih sem pogosto slišal,⁵ kako jih je dodatno prizadela sodba sokristjanov ali duhovnikov, kako lahko to doživljajo, kajti to je znamenje nevere. Naj jih bo sram, da ne morejo povsem verjeti, da je tako, kakor je, za umrle in zanje najboljše. Kdor doživi takšne reči, pade še v večjo stisko, saj mu novi občutki krivde še dodatno povečajo žalost.

To stisko in tudi druge lahko zaznamo v izpovedi verne žene Anice, ki je izgubila svojega moža:

»Po smrti moža, ki so ga vsi poznali, čeprav ni hodil v cerkev, so po nedeljski maši skoraj vsi prišli izreči sožalje, mnogi so mi poslali sožalno vizitko, veliko jih je prišlo na pogreb. Nekaj se jih je udeležilo tudi molitve zanj in darovali so za maše. Vse to mi je bilo v veliko tolažilo. Maša ob osmem dnevu je bila še lepo obiskana, potem pa nič več. S tem se je skrb župnika, župnije in vseh drugih končala. Pogrešala sem kakšen pogovor z župnikom, čeprav se zelo dobro poznamo, kakšno vprašanje s strani župljanov, kako mi je, morda obisk, ker so vedeli, da sem sedaj čisto sama v kraju, povabilo na kavico ali sprehod. Nekoga, ki bi bil vsaj kratek čas z mano ali me poklical. Ko sem po nekaj mesecih svoji zelo verni prijateljici omenila bolečino zaradi izgube moža, se je začudila, ker je mislila, da sem že vse izročila Bogu. Boli me, da je tako malo možnosti, da bi našla prostor, kjer bi lahko izrekla svojo bolečino in bila sprejeta v tem, kar čutim. V mnogih župnijah deluje karitas, od tam bi pričakovala nekaj več posluha ob boleči izgubi.

⁵ Tudi druge stiske žalujočih kristjanov, ki jih opisujem v tem poglavju, povzemam iz svoje lastne izkušnje spremljanja žalujočih v zadnjih desetih letih. Tiste, ki sem jih našel zapisane v kakih razpravah, navajam v referencah.

Na župnijah obstajajo različne skupine, toda nikjer v bližini nisem zasledila skupine za žalujoče. Kako to, da se zanje nič ne naredi.«

Tako kakor Anica tudi mnogi drugi doživljajo težke stiske, ker čutijo, da drugi od njih pričakujejo, da bodo lahko po enem mesecu ali pa vsaj po pol leta, največ pa po enem letu normalno živeli svoje življenje. Toda tega ne zmorejo. Ker čutijo, da ne smejo žalovati tako, kakor žalujejo, v skladu s tem, kakor zmorejo, jim to še dodatno otežuje žalovanje. Prav tako mnogi doživljajo dodatne stiske, ker mislijo, da je z njimi nekaj narobe na področju vere ali psihe. Žal je precej navzoče prepričanje, da je tisti, ki po pol leta oziroma vsaj v enem letu ne dokonča žalovanja, potreben psihiatrične zdravniške pomoči (O'Malley 2017, 67–77).

Mnogi žalujoči kristjani doživljajo težke stiske, ker tudi po pogrebu še kar naprej jokajo ali pa ker sploh ne morejo jokati, pa čeprav v sebi čutijo neizmerno bolečino. Žal je splošno prepričanje, da jok sodi samo v čas pred pogrebom in v čas pogreba. Potem naj bi se veren človek le veselil tega, da je pokojni pri Bogu, kjer ni več solza in so v njem obrisane vse solze (Raz 21,4; Iz 25,8). Občutek, da se je treba solza sramovati, če verujejo, in da njihove solze niso sprejemljive za okolico, jih še dodatno obremeni in žalosti.

Nekateri kristjani, ki doživijo izgubo svojih najdražjih, se pogosto borijo tudi z občutkom 'jeze' na Boga ali pa 'oddaljenosti' od Boga, Cerkve, sokristjanov. Namesto da bi čutili bližino Boga in da jih Bog podpira v njihovi neizmerni stiski, doživljajo nasprotno. Preveva jih občutek, da jih Bog kaznuje, ker niso bili dovolj pobožni ali ker so grešili sami ali njihovi pokojni. Sprašujejo se, kje sta Bog in njegova usmiljena ljubezen, če je to dopustil.⁶ S čim so si to zaslužili? Ali so slabši od drugih, da jih je to doletelo? (Burke in Neimeyer 2014, 1093–1104) Doživljanje Boga ob žalovanju je zelo veliko odvisno od tega, kakšna je njihova podoba o njem in kako razumejo svoje življenje po veri. Žal tudi mnogi kristjani zaradi vzgoje in vpliva okolja nosijo v sebi zelo popačeno podobo, ki pride do izraza prav ob takšnih težkih situacijah in tako še poveča stiske (Lee, Roberts in Gibbons 2013, 298–302). Ta duhovni boj je še posebno težek in povzroča neizmerno stisko, ker odseva pretrgani odnos z Bogom takrat, ko je božja podpora najbolj potrebna. Tako marsikatero raziskavo kažejo, da je nekaterim religija v tem času tudi v breme (Pargament 1997).

Zagotovo so občutki krivde in samoobtoževanja odvisni od tega, kdo je umrl oziroma kakšna je bila navezanost na ljubljeno osebo, kakšne smrti je oseba umrla – nenadna tragična smrt, smrt po dolgotrajni bolezni, samomor, starostna smrt ipd. O mnogih stiskah, ki jih doživljajo žalujoči zaradi samomora, je veliko raziskav (Poštuvan 2014). Posebne stiske doživljajo tudi tisti, ki so dolgo molili za ozdravljenje, a je ljubljena oseba kljub vsemu umrla. Mnogokrat to dojemajo, kakor da jih je Bog zavrnil ali da mu je vseeno ali pa da so imeli premajhno vero, premalo molili, darovali za premalo maš, naredili premalo pokoro, da so nevredni, ker so preveliki grešniki. Zaradi neuslišane prošnje mnogi skoraj zgubijo vero ali se jim

⁶ Kako nevarna so prepričanja, ki jih porodijo dejstva trpljenja, še posebno 'nedolžnih', da Bog ni ljubezen, da nas nima rad ali da ne obstaja, je z veliko prodornostjo in eksistencialno relevantnostjo pokazal Kierkegaard (Žalec 2020a).

zelo omaja ali pa celo povsem zavrnejo Boga in zapustijo vero. Takšni žalujoči tako doživljajo še več stisk ob žalovanju, kakor bi jih, če bi mogli verjeti v božjo ljubezen in verjeti to, kar je obljubljeno vsem, ki verujejo in se trudijo živeti po veri.

Papež Frančišek še posebej govori o stiski zakoncev, ko izgubijo sozakonca, in otrok, ki izgubijo enega ali oba starša. »Razumem tesnobo tistega, ki je izgubil zelo ljubljenega človeka, soproga oziroma soprogo, s katerim oziroma s katero je delil toliko stvari.« (Frančišek 2016, 254). »Otrok, ki je zaradi izgube enega ali obeh staršev ostal sam, trpi na podoben način. Vpraša: »Kje je moj očka? Kje je moja mama? – No, ona je v nebesih.« – »Zakaj je ne vidim?« Ta vprašanja odsevajo agnijo v srcu otroka, ki je ostal sam.« (Frančišek 2015) Ko se posveti žalovanju družine zaradi izgube otroka, pravi:

»Izguba sina ali hčere je, kot da se čas popolnoma ustavi: odpre se prepad, ki požira preteklost in prihodnost. /.../ Smrt se nas dotakne, in ko je otroška, še globlje. Cela družina ostane ohromljena, brez besed. /.../ V teh primerih je smrt kot črna luknja, ki se odpre v družinskem življenju in za katero nimamo razlag. In včasih gremo celo tako daleč, da krivdo pripišemo Bogu. Koliko ljudi – jih razumem – se jezi na Boga, preklinja: »Zakaj si mi vzel sina, hči? Boga ni, Bog ne obstaja! Zakaj je to storil?« To slišimo pogosto. Ampak ta jeza je v bistvu tisto, kar prihaja iz srca z veliko bolečine; izguba sina ali hčere, očeta ali matere je velika žalost. To se vedno znova dogaja v družinah.« (Frančišek 2015)

4. Pastoralna pomoč žalujočim kristjanom – smernice papeža Frančiška

Pastoralna pomoč žalujočim je navadno omejena zgolj na to, kar je povezano s krščanskim pogrebom in s svetimi mašami za pokojne. Seveda je to zelo dragoceno in pomembno. Toda to ne more biti vse, kar želi Kristus dati žalujočim po svoji Cerkvi. Papež Frančišek je prvi, ki je malo več spregovoril o pastoralni pomoči žalujočim (Frančišek 2016, 253–258) in presegel dosedanje okvire.⁷ Prav je, da izpostavimo njegove temeljne smernice.

4.1 Žalovanje je resnično in traja precej časa

Ob smrti ljubljen osebe se pogosto »ustavi čas« in se odpre »brezno, ki požre preteklost in tudi prihodnost« (254). Žalovanje ima svoj proces. Ni omejeno na neki določen čas (255), še posebno ne zgolj na čas samo okrog pogreba ali na prvih trideset dni, ki se končajo z obhajanjem svete maše za pokojnega. Seveda pa se nekako konča, ko žalujoči zmore ljubiti »pokojnika, ki se sedaj nahaja v onstranstvu. Telesno ne more biti več navzoč, vendar: »močna kakor smrt je ljubezen« (Vp

⁷ Papež Frančišek tukaj ne omenja posebej krščanskega pogreba in svetih maš, ker želi predvsem pokazati, kaj je treba še dodati naši dosedanji pastoralni pomoči žalujočim.

8,6). Ljubezen v sebi nosi zmožnost posebnega zaznavanja, to pa ji omogoča, da sliši tisto, kar nima glasu, in vidi, kar je nevidno. To ne pomeni, da bi si ljubljenega človeka predstavljali takega, kakršen je bil, ampak naj bi ga sprejemali spremenjenega, kakršen je zdaj. Ko je prijateljica Marija hotela Jezusa po vstajenju močno objeti, jo je prosil, naj se ga ne dotika (Jn 20,17), da bi jo uvedel v drugačen način srečevanja.« (Frančiček 2016, 255) V koliko časa pa se bo to zgodilo, ne vemo vnaprej. Treba se je zavedati: dokler žalujoči kristjan ne dobi potrdila od nas, ki smo z njim, da je popolnoma normalno, da žaluje, oziroma da sme žalovati tako, kakor zmore, doživlja dodatne stiske tudi zaradi občutkov, da ni dober kristjan.

4.2 Potrebnost spremljanja

Treba je spremljati družine, ki trpijo zaradi smrti ljubljene osebe, z velikim usmiljenjem in z lučjo vere (253). To pomeni, sprejeti žalujočo družino in vse njene člane z vsem, kar doživljajo. Razumeti njihovo tesnobo. Po Jezusovem zgledu naj bomo pripravljeni biti globoko pretreseni nad bolečino žalujočih in tudi jokati z jokajočimi. Sprejeti jok in solze. »Ne smemo jim odrekati pravice do joka – v žalovanju moramo jokati – tudi Jezus je jokal in je bil globoko vznemirjen ob veliki izgubi družine, ki jo je imel rad.« (Frančiček 2015) Razumeti tožbe žalujočih, pripisovanje krivde Bogu, njihovo jezo nanj (2016, 254). Prilagoditi se vsakemu posamezniku in potrebam vsake stopnje žalovanja posebej (255). Poslušati in sprejeti dejstvo, da se skozi celoten proces žalovanja žalujočim zastavljajo različna vprašanja, kakor so: vzroki smrti; kaj bi bil človek lahko storil; kaj doživlja človek v trenutkih pred smrtjo itd. Pomagati jim je treba priti »do uvida,⁸ da morajo, čeprav so izgubili ljubljenega človeka, izpolniti svojo nalogo in da ni dobro, če se podaljšuje žalovanje, misleč, da se s tem rajnemu izkazuje spoštovanje. Ljubljeni človek ne potrebuje ne našega trpljenja niti mu ni do tega, da si uničujemo življenje.« (255) Podpirati jih moramo na poti do spoznanja, da »ni najboljši izraz ljubezni, da se ga vsak trenutek spominjamo in ga omenjamo,⁹ kajti to pomeni, da smo odvisni od neke preteklosti, ki je ni več, namesto da bi ljubili pokojnika, ki se sedaj nahaja v onstranstvu« (255). Usmerjati moramo pogled na tolažbo, ki jo daje spoznanje, »da za tiste, ki umrejo, ni popolnega uničenja, in vera nam zagotavlja, da nas Vstali ne bo nikoli zapustil. Tako lahko preprečujemo, da bi smrt zastrupila naše življenje, razdrila naše zveze in nas pustila pasti v praznino.« (256) Vsekakor pa je pri spremljanju na prvem mestu spoštljivo in celostno poslušanje; to papež Frančiček vedno znova poudarja

⁸ Papež Frančiček je napisal: »V nekem trenutku žalovanja moramo žalujočim pomagati priti do uvida ...« (255) Te besede si lahko vsak razlaga po svoje. Mnogi so prepričani, da najbolj pomagajo žalujočemu, če pride do tega čimprej. S tem pa povzročajo žalujočemu še dodatne stiske, saj ne upoštevajo njegove poti žalovanja, njegove potrebe in časa, ki ga potrebuje, da bo lahko naredil ta korak. Iz celotnega papeževega besedila o žalovanju lahko vidimo, da ne omejuje tega na točno določen čas, temveč samo pokaže, do česa naj bi vsak žalujoči prišel.

⁹ Ena od najtežjih stisk, ki jih doživljajo mnogi žalujoči, je prav to, da ne smejo več govoriti o pokojnem niti ga omenjati po preteku pol ali enega leta. Treba je biti pozoren na to, da papež poudari »vsak trenutek«. Torej želi samo opozoriti na nevarnost, če bi se ga »vsak trenutek« spominjali in omenjali, potem ne bi mogli vzpostaviti novega odnosa do njega in zaživeti novega načina življenja z njim. To pa ne pomeni, da se ga sploh ne bi smeli več spominjati ali ga omenjati. O stiski otrok po drugi svetovni vojni, ki niso smeli niti govoriti o svojih mrtvih starših, glej Erzár 2015.

ter vabi vse pastoralne delavce in kristjane v to temeljno držo (Platovnjak 2020, 366–369; Nežič Glavica 2021, 138–139).

4.3 Pomembnost molitve

Z iskreno in potrpežljivo molitvijo se lahko doseže notranji mir (255). Z molitvijo lahko žalujoči vzdržujejo stik s svojimi ljubljenimi umrlimi. Njihova molitev zanje jim lahko ne le pomaga, marveč tudi napravi njihovo priprošnjo zanje učinkovito (KKC 958; Frančišek 2016, 257). Zelo dragoceno je obhajanje evharistije (Frančišek 2014). V temi, ki jo povzroči smrt ljubljene osebe, je treba klicati z vso močjo: »Moj Bog, razsvetli mi temo!« (Frančišek 2015) Treba se je ustaviti in dovoliti Križanemu in Vstalemu, da spregovori s svojo milino, bližino, krotkostjo, resnico in z upanjem. Prositi je treba za milost, da bi se naučili pustiti se mu tolažiti. Njegova tolažba ne slepi. Ni anestezija. Je resnicoljubna in odpira vrata upanju (Frančišek 2020). V veliko pomoč so svetopisemska besedila,¹⁰ ki odpirajo temo žalovanja Luči in Upanju. Dragoceno se je zavedati, kako so nekateri svetniki pred svojo smrtjo tolažili svoje ljubljene bližnje z obljubo, da jim bodo blizu s svojo pomočjo. »Sv. Terezija iz Lisieuxa je čutila, da bo iz nebes še naprej delala dobro. Sv. Dominik je zatrdil, da bo »po smrti bolj koristen /.../, bolj mogočen za dobivanje milosti«. To so vezi ljubezni (KKC, tč. 957), kajti zedinjenje potnikov z brati, ki so zaspali v Kristusovem miru, se nikakor ne pretrga, temveč se /.../ s skupno deležnostjo pri duhovnih dobrinah še okrepi (C, tč. 49).« (Frančišek 2016, 258)

4.4 Živeti življenje v povezanosti z umrlimi s pogledom v prihodnost

Naloga žalujočih je, da v ljubezni do umrlih, ki so bili z njimi na poti življenja, rastejo »vse do dne, ko »smrti ne bo več, /.../ ne bo več ne žalovanja ne vpitja ne bolečin« (Raz 21,4)« (Frančišek 2016, 258). S tem se pripravljajo, da se bodo spet srečali z ljubljenimi, ki so že umrli. Zato naj ne tratijo svojih moči s tem, da bi se leta in leta zadrževali v preteklosti. Čim bolje bodo živeli na tem svetu, toliko več sreče bodo lahko v nebesih delili s svojimi ljubljenimi (258).

4.5 Podpora krščanske skupnosti

Ovdovelost je posebno težka izkušnja. »Tiste, ki ne morejo računati na sorodnike, od katerih bi lahko prejeli ljubezen in bližino, mora krščanska skupnost podpreti

¹⁰ Svetopisemski zgledi vere v Boga, ki obuja mrtve, so številni v Stari in v Novi zavezi. Za kristjane je glavna podlaga upanja celota Jezusovega nauka, predvsem njegova velika noč v nezdružljivi povezavi med življenjem, smrtjo na križu in vstajenjem. Jezusova obsodba in brutalna smrt na križu sta bili razlog žalovanja Jezusovih najzvestejših učenc in učencev, predvsem pa njegove matere Marije. Irena Avsenik Nabergoj že daljše obdobje načrtno raziskuje načine podoživljanja Marijinega žalovanja in joka ob Jezusovem trpljenju in smrti. Podoživljanje Marijinega sočutja je od 12. stoletja dalje doživelo velik razcvet v asketskih spisih, pridigah in molitvah (Avsenik Nabergoj 2016, 2017, 2019, 2020). Razvila se je posebna vrst verske literature, imenovana »Marijino jokanje« (*planctus Mariae*): »Raziskovanje izvora in razvoja literarne zvrsti *planctus Mariae* (*compassio, pietas*) odpira kompleksno razmerje med antropološkimi in teološkimi vidiki odnosa med Jezusom in njegovo materjo na Jezusovi življenjski poti vse do Golgote. V času Jezusovega zemeljskega poslanstva v Mariji deluje materinski čut v odnosu do otroka, po Jezusovem vstajenju in poveličanju pa je tudi Marija vzeta v nebo, povišana v »kraljico nebes«. S tem se spremeni subjekt Marijinega sočutja, ki ni več njen sin Jezus, temveč vsi trpečni na zemlji. Božja Mati Marija postane priprošnjica za vsakega človeka v stiski.« (Avsenik Nabergoj 2017, 665–666)

s posebno pozornostjo in jim pomagati, posebno če so v pomanjkanju.«¹¹ (255) Če si žalujoče družine dovolijo, da jih podpira vera v večno življenje v Kristusu, »lahko izkušnja žalosti celo rodi močnejše družinske vezi, novo odprtost za bolečino drugih družin, novo bratstvo družin, ki se rodijo in prerodijo v upanju« (Francišek 2015). Mnoge žalujoče družine lahko črpajo moč za naprej iz preprostega in močnega pričevanja številnih družin, ki so šle s Križanim in Vstalim v novo življenje z njim. Tako so žive priče, da so dela božje ljubezni močnejša kakor dela smrti (Francišek 2015).

5. Sklep

Kristjani smo obdarovani z izredno milostjo, ker smemo verovati v vstajenje Jezusa Kristusa in se lahko soočamo s svojo lastno smrtjo in s smrtjo naših bližnjih z upanjem, ki ga imamo v njem, da je smrt le prehod v večno življenje s troedinim Bogom. Krščanski pogrebni obred nam pomaga, da lahko pri pokopavanju svojih bratov in sester izpovedujemo svoje upanje v večno življenje. Toda pri tem ne smemo zbudati videza, da nimamo razumevanja ali da preziramo »čustva in navade svojih sodobnikov in sorjakov glede rajnih«, nas opozarja pogrebni obrednik (*Krščanski pogreb* 2006, 2 [poprejšnja navodila]). Kaj to pomeni, obrednik ne opredeli. Vsekakor tisti, ki ne verujejo v Kristusa, nimajo našega upanja in tolažbe in morajo iti brez tega skozi proces žalovanja na telesni, čustveni, miselni, socialni in na duhovni ravni. Pri tem iščejo različne načine, ki jim pomagajo na novo odkriti smisel nadaljnjega življenja.

Ko premišljujemo o žalovanju kristjanov, se vprašajmo, ali nam more naša vera omogočiti vse, kar potrebujemo kot človeška bitja na telesni, čustveni, miselni in na socialni ravni žalovanja (Roszak 2017, 139). Zagotovo nam lahko zelo pomaga na duhovni ravni, toda ne more nadomestiti tega, kar moremo dobiti samo na ravni medčloveških odnosov. Te odnose tudi Kristus uporabi, da posreduje to, kar nam želi darovati v procesu žalovanja. Končno je tudi zato postal človek, ker je lahko le tako v polnosti razodel Očeta in nas usposobil, da po njem v moči Svetega Duha ponavzročujemo njegovo bližino in odrešujočo ljubezen drug drugemu kot bratje in sestre v občestvu Cerkve (Vodičar 2018, 13).

¹¹ Direktorij družinske pastorele za Cerkve v Italiji se je posebej posvetil vdovstvu in nalogi župnije na tem področju: »Situacija [vdovstva] si zasluži, tako zaradi svoje pogostnosti kakor zaradi svoje zapletenosti in raznolikosti oblik, tudi danes pozornost, ki sta ji jo izkazala Jezus in prva Cerkve. Župnijska skupnost naj si vzame čas za resno in stvarno razmišljanje o resničnosti, pomenu in možnostih vdovstva; naj pomaga tistemu, ki je ovdovel, da bo spet osmisli svoje življenje tudi s pomočjo časov molitve, premišljevanja in dejavne in delovne obveznosti v skupnosti; naj ovrednoti in podpira izkušnost skupin in krščanskih vdovskih gibaj. Predvsem v prvem obdobju žalovanja naj se s pomočjo obzirne dejavnosti bližnjih, prijateljskih in pozornih družin udeležujejo oblike duhovne podpore; posebno pozornost naj se posveti mladim vdovcem in vdovam, da bi jim pomagali presoditi njihov položaj in opravljati njihovo vzgojno nalogo do otrok; prizadevajmo si pomagati tem osebam, da bodo živele v čistosti; ko bi se pa nameravale spet poročiti, naj se jih razsvetli in podpira, da bodo o njihovi izbiri odločali pristni nagibi za ljubezen.« (124) »Krščanska skupnost naj tudi ne pozablja vdovstva kot dar, darovan Cerkvi, in prikazati duhovno bogastvo, ki je lastno vdovskemu stanu. Če se namreč s smrtjo enega izmed zakoncev boleče pretrga zakonska ali družinska 'skupnost', pa se ne pretrga 'povezanost', če je res, da umreti pomeni za vernika 'izseliti se iz telesa in se priseliti h Gospodu' (2 Kor 5,8). Gre torej za to, da pomagamo, kdor je in namerava ostati v vdovskem stanu, živeti v prepričanju, da smrt ne uniči ljubezenskih vezi, sklenjenih s poroko, pač pa jih utegne dopolniti in utrditi.« (125)

Če se pastorala žalujočih kristjanov omeji zgolj na pogrebni obred, mnogi doživljajo velike stiske, saj se ne čutijo razumljenih in sprejetih v svojih čustvih in mislih, ki so napolnile njihovo notranjost, čeprav verujejo v Kristusovo velikonočno skrivnost. Mnogi se počutijo povsem sami v svojem žalovanju in v neizmernih stiskah, ker jim ni dovoljeno žalovati po tridesetem dnevu oziroma po enem letu, kakor je bila včasih navada, da se je odložilo črno oblačilo. Zagotovo so stari krščanski običaji ob smrti, ob pogrebu in po njem marsikomu olajšali ta proces. Vprašanje pa je, ali so žalujoči tudi takrat imeli ob sebi človeka, s katerim so lahko delili to, kar so doživljali. Nekako je bil kristjan vedno prepuščen samemu sebi in svojemu odnosu do Boga. Vsekakor pa je bilo žalovanje veliko bolj sprejemljivo in razumljivo.

Današnji čas je prinesel mnogo raziskav o žalovanju z vidika psihologije, zdravstva in sociologije. Vedno bolj se poudarja, kako je pomembno, da se žalujočim omogoči varen prostor, v katerem lahko brez strahu ubesedijo vse, kar nosijo v sebi, in tako prek spoštljivega in empatičnega sprejemanja njihovih čustev in misli počasi odkrivajo smisel vsega, kar se je zgodilo, in njihovega nadaljnega življenja (Pineda-Albaladejo, Puga in Moya-Faz 2020, 211). Takšen prostor omogočajo mnogi hospici in tudi različne terapevtske skupine. Verjamem, da je to znamenje časa, ki spodbuja Cerkev, da na novo premisli svojo pastoralo žalujočih ter jo oblikuje v duhu evangelija in učenja papeža Frančiška. Tako bo lahko odprla srca mnogih žalujočih za evangelizacijo (Frančišek 2016, 253). Bog je po učlovečenju božjega Sina postal Bog z nami, da bi tako skupaj z njim postajali vedno bolj 'človek z drugimi' in ustvarjali varen prostor, v katerem se bodo tudi žalujoči začutili povsem sprejete v vsem, kar doživljajo, in bodo lahko hodili svojo pot žalovanja, ki vodi v polnost življenja (Volek 2019).

Današnja družba, v katero je vpeta tudi Cerkev, ni družba, ki bi spoštovala čas, kakor ga žalujoči potrebuje. Res je, da se mnogi po smrti ljubljene osebe želijo čimprej vrniti v vrvež življenja, saj tako lahko pozabijo in gredo naprej. Toda mnogi potrebujejo več časa, predvsem pa varen prostor, v katerem lahko govorijo o vsem, kar doživljajo. Pogosto mnogim manjka nekdo, ki bi jih spoštljivo in čuteče poslušal in jih sprejel z vsem, kar nosijo v sebi (Smodiš 2020, 2).

Tudi žalujoči kristjani potrebujejo nekoga, ki bi mu bodo lahko pripovedovali o umrlem, o vsem, kar so doživeli ob njem pred njegovo smrtjo, v času smrti, ob poslavljanju od njega in sedaj, ko ga ni več. Tega jim pogosto ne more dati njihov družinski član, ker je tudi sam vpet v stisko žalovanja in hodi svojo pot. Potrebujejo brate in sestre v Kristusu ali pa programe in skupine za žalujoče,¹² v katerih si lahko brez sramu in občutkov, da drugega bremenijo, iskreno, sočutno in spoštljivo delijo med seboj vse, kar nosijo v sebi (Kavčič 2021, 8–9). Ob tem počasi odkri-

¹² V tem trenutku je samo v eni župniji v Cerkvi na Slovenskem redna skupina za žalujoče, objavljena na spletni strani (Župnija Ljubljana Sveti križ 2021). Obstaja še v Ignacijevem domu duhovnosti (2021), tam je tudi edina skupina za ovdovele. Prav tako deluje skupina za žalujoče znotraj Frančiškanskega družinskega inštituta (2021). Zunaj katoliške Cerkve najdemo veliko različnih načinov in oblik pomoči žalujočim, še posebno prek Hospica. Tudi to je spodbuda, da se katoliška Cerkev bolj posveti pomoči svojim žalujočim vernikom.

vajo, kako želijo umrli biti še naprej dar za njihovo življenje in delovanje. Postopoma se osvobodijo tega, da bi videli samo smrt ljubljene osebe in njeno odsotnost. Njihova perspektiva se razširi, to pa omogoči oblikovanje upanja (Žalec 2020b, 272). Naučijo se, živeti drugače odnos ljubezni z njo tam, kjer je. Postopoma se zmorejo veseliti svojega življenja, čeprav občasno še čutijo neizmerno bolečino in žalost. Izkustveno so namreč spoznali in vedo, da žalost in obupna osamljenost ter praznina nikoli nimajo zadnje besede, temveč je to upanje v Vstalem Kristusu.

Kratice

C – *Koncilski odloki* 1980 [Dogmatična konstitucija o Cerkvi].

KKC – *Katekizem Katoliške Cerkve* 2008.

SŠK – Slovenska škofovska konferenca.

Reference

- Avsenik Nabergoj, Irena.** 2016. Izvori in tradicija literarne zvrsti *vita Christi* v Poljanskem rokopisu. *Bogoslovni vestnik* 76, št. 3–4:585–596.
- – –. 2017. Marijino sočutje in žalovanje v srednjeveških meditacijah in dramatizacijah evangelijske pripovedi o pasijonu. *Bogoslovni vestnik* 77, št. 3–4:655–669.
- – –. 2019. Posebnosti judovskih žalostink in žalnih obredov v protijudovskem okolju. *Traditiones* 48, št. 2:19–47. <https://doi.org/10.3986/traditio2019480202>
- – –. 2020. Podobe Judov v izročilu slovenskih folklornih molitev „Marijine sanje“. *Edinost in dialog* 75, št. 2:255–288. <https://doi.org/10.34291/edinost/75/02/avsenik>
- Burke, Laurise A., in Robert A. Neimeyer.** 2014. Spiritual Distress in Bereavement: Evolution in a research program. *Religion* 5, št. 4:1089–1115. <https://doi.org/10.3390/rel5041087>
- Erzar, Tomaž.** 2015. Nedovoljeno, nezaželeno in nepriznано žalovanje: analiza fenomena v luči štirih slovenskih dokumentarnih filmov o otrocih in o sirotah druge vojne. *Bogoslovni vestnik* 75, št. 2:275–285.
- Frančišek.** 2014. All Souls – Commemoration of All the Faithful Departed. Vatican, 2. 11. https://www.vatican.va/content/francesco/en/angelus/2014/documents/papa-francesco_angelus_20141102.html (pridobljeno 28. 6. 2021).
- – –. 2015. General Audience: The family – 19. Dec. Vatican, 17. 6. https://www.vatican.va/content/francesco/en/audiences/2015/documents/papa-francesco_20150617_udienza-ge-nerale.html (pridobljeno 26. 6. 2021).
- – –. 2016. Radost ljubezni. Posinodalna apostolska spodbuda. Cerkveni dokumenti 152. Ljubljana: Družina.
- – –. 2020. Holy Mass: Casa Santa Marta. Vatican, 8. 5. <https://sites.google.com/view/popefrancishomilies-/john-chapter-12-15?authuser=0> (pridobljeno 26. 6. 2021).
- Frančiškanski družinski inštitut.** 2021. Skupina za žalujoče. <https://fdinstitut.si/skupine/skupina-za-zalujoc/> (pridobljeno 7. 8. 2021).
- Ignacijev dom duhovnosti.** 2021. Skupine. <https://ignacijevdom.si/programi/skupine/> (pridobljeno 7. 8. 2021).
- Italijanska škofovska konferenca.** 1997. Direktorij družinske pastore za Cerkev v Italiji. Cerkveni dokumenti 73. Ljubljana: Družina.
- Katekizem katoliške Cerkve.** 2008. Ljubljana: Družina.
- Kavčič, Patricija.** 2021. »Pogosto manjka nekdo, ki bi spoštljivo in čuteče poslušal«: jezuit p. Ivan Platonovnjak o trimesečnem programu za žalujoče, ki ga pripravljajo v Ignacijevem domu duhovnosti v Ljubljani. *Družina*, 7. 3., Naša družina: mesečna priloga tednika Družina.
- Koncilski odloki.** 1980. Ljubljana: Nadškofijski ordinariat.
- Krajnc, Slavko.** 2010. Inkulturacija rimskega pogrebne obrednika iz leta 1970 v tretji (2006) in četrti (2010) izdaji slovenskega pogrebne obreda. *Bogoslovni vestnik* 70, št. 3:391–404.
- Krščanski pogreb.** 2006. Ljubljana: Družina.

- Lee, Sherman A., Laurin B. Roberts in Jeffrey A. Gibbons. 2013. When religion makes grief worst: negative coping as associated with maladaptive emotional responding patterns. *Mental Health, Religion & Culture* 16, št. 3:291–305. <https://doi.org/10.1080/13674676.2012.659242>
- Nežič Glavica, Iva. 2021. Geštalt pedagogika v službi oblikovanja duhovno-religiozne dimenzije. *Bogoslovni vestnik* 81, št. 1:135–147. <https://doi.org/10.34291/bv2021/01/nezic>
- O'Malley, Patrick. 2017. *Getting grief right: finding your story of love in the sorrow of loss*. Boulder: Sounds True.
- Osredkar, Mari Jože. 2020. »S smrtjo se odnos spremeni, ne pa uniči«: Življenje in teologija Guyja Lafona. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 1:73–88. <https://doi.org/10.34291/bv2020/01/osredkar>
- Pargament, Kenneth I. 1997. *The psychology of religion and coping: Theory, research, and practice*. New York: The Guilford Press.
- Pargament, Kenneth I., in Abu Hisham Raiya. 2007. A decade of research on the psychology of religion and coping: Things we assumed and lessons we learned. *Psyke & Logos* 28:742–766.
- Pineda-Albaladejo, Juan Manuel, Jorge Lopez Puga, in Francisco José Moya-Faz. 2019. The spirituality of integral training as a bioethical and sustainable welfare factor. *Scientia et Fides* 8, št. 1:205–219.
- Platovnjak, Ivan. 2019. Ignacijev dom duhovnosti: začetki in njegovo delovanje v obdobju 2010–2018. V: Ivan Platovnjak, ur. *Pogum in preroška drznost: slovenske vzporednice ukinitvi (1773) in obnovitvi (1814) Družbe Jezusove*, 137–155. Ljubljana: Založba Dravljne.
- – –. 2020. Družine s predšolskimi otroki potrebujejo pri svojem poslanstvu posredovanja vere več razumevanja, sprejetosti in bližine v Cerkvi na Slovenskem. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 2:355–370. <https://doi.org/10.34291/bv2020/02/platovnjak>
- – –. 2021. Intervju z žalujočo Anico. 10. 6. Osebni arhiv Ivana Platovnjaka.
- Poštvan, Vita. 2014. Doživljanje samomora ter varovalni dejavniki in dejavniki tveganja v procesu reintegracije bližnjih po samomoru. Doktorska disertacija. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta.
- Reynolds, Charles. 2017. A Guide for Understanding and Coping with Grief: A Christian's Perspective. *Integrated Studies* 64. <https://digitalcommons.murraystate.edu/bis437/64> (pridobljeno 26. 6. 2021).
- Roszak, Piotr. 2016. Spanish-Mozarabic funeral rituals: a contribution to the eschatology of the rite. *Quaestiones Medii Aevi Novae* 21:207–225.
- – –. 2017. Analogical Understanding of Divine Causality in Thomas Aquinas. *European Journal for Philosophy of Religion* 4:133–153.
- Slovenska škofovska konferenca. 2016. Pastirsko pismo o krščanskem pogrebu. Katoliška Cerkev, 1.11. <https://katoliska-cerkev.si/pastirsko-pismo-o-krscanskem-pogrebu> (pridobljeno 23. 6. 2021).
- – –. 2019. Spoštovanje do teles umrlih, krščanski pogreb, žarni pokop in raztros pepela. Dopolnjene pastoralne smernice SŠK. Katoliška Cerkev, 7. 10. <https://katoliska-cerkev.si/media/datoteke/Dokumenti%20in%20publikacije/Pastoralne%20smernice%20o%20kr%C5%A1%C4%8Danskem%20pogrebu%20in%20C5%Bearnem%20pokopu-2019-FINAL.pdf> (pridobljeno 23. 6. 2021).
- Smodiš, Karlo. 2020. Šteje bližina in moč vere: p. dr. Ivan Platovnjak o smrti, žalovanju in odnosu do pokojnih. *Družina*, 1. 11.
- Vodičar, Janez. 2018. »In boste moje priče« (Apd 1,8). *Bogoslovni vestnik* 78, št. 1:9–15.
- Volek, Peter. 2019. Das Verständnis des zeitlosen Gottes. *Scientia et Fides* 7, št. 1:111–126.
- Žalec, Bojan. 2020. Kierkegaard on the beneficial yoke of suffering. *XLinguae* 13, št. 3:3–12.
- – –. 2020. Rezilienca, teologalne kreposti in odzivna Cerkev. *Bogoslovni vestnik* 80, št. 2:267–279. <https://doi.org/10.34291/bv2020/02/zalec>
- Župnija Ljubljana Sveti križ. 2021. Skupina za žalujoče. Sveti Križ. <http://www.ljubljana-sveti-kriz.si/karitas/skupina-za-zalujoce/> (pridobljeno 7. avgusta 2021).